

PASIN OVASININ TARİHİ COĞRAFYASI Pasin Plain The History of Geography

Oktay ÖZGÜL

Dr. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özet

Tarih boyunca insan yerleşmelerinin konumlarıyla ilgili en belirleyici özelliklerin, su kaynakları ve verimli tarım alanları olduğu bir gerçektir. Bu nedenle insanoğlu yerleşmede, su kaynaklarına yakın olan yerleri ve ulaşımı daha rahat olan yerleri tercih etmişlerdir. Bundan dolayı herhangi bir yerin su kaynaklarının bolluğu, tarım alanlarının varlığı, ulaşım ağının kolaylığı vb. sebepler o bölgenin jeopolitik ve jeostratejik değerini arttırmaktadır. Bu sebeple Aras Nehri ve kollarının meydana getirdiği Pasin Ovası, Eskiçağlardan başlayarak önemini korumayı başarmış bir bölgedir. Bölgenin eskiçağdaki coğrafi yapısı ve siyasi durumu hakkında bilgi veren kaynaklar, özellikle Antik kaynakların verdiği bilgiler Pasin Ovası'nın o çağlarda bile tarım, hayvancılık ve ticaret bakımından önemli bir yer olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim Bölgede yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar, Paleolitik Çağ'dan itibaren hemen hemen bütün devirlerin bu bölgede yaşandığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, coğrafya, Pasin Ovası, Aras, Urartu

Abstract

Abstract throughout history, the most distinctive features of human settlement locations, a fact that water resources and fertile farmlands. For this reason, human settlements, water sources, which is more comfortable and convenient location close to the preferred locations. Therefore, any place on the abundance of water resources, agricultural land, and so ease the transportation network. it increases the value of the region's geopolitical and geostrategic reasons. For this reason, the Aras River and its tributaries caused Pasin Plains, a region has succeeded in preserving the importance of starting from prehistoric times. In the old age history geographical and political situation of the region that provides information about the structure of resources, especially in the information provided by ancient sources, even at those times Pasin plain agriculture, livestock, and are proving to be an important place in terms of trade. Indeed, the historical and archaeological research in the region, from the Paleolithic Age to suggest that almost all the acquisitions took place in this region

Keyword: East Anatolia, Geography, Pasin Plain, Arax, Urartu

TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ

İnsanoğlu tarihi süreç içerisinde yaşadığı yeri biçimlendirmiş, ülkesinin sınırlarını güvenlik içine alabilmek için çeşitli mücadeleler vermiştir. Bu sebeple “yer” kavramı, tarih araştırmalarında zaman mefhumuyla birlikte apayrı bir anlam kazanmıştır. Yer olgusu, coğrafya bilimiyle açıklandığı için coğrafya, tarihi süreç içinde insanoğlunun vazgeçemediği bir unsur olmuştur¹.

Tarihi olaylar, belirli bir zamanda ve mekânda meydana gelirler. Tarihi olayları etkileyen en önemli şey şüphesiz zamanın doğal şartlarıdır. Uygarlıkların doğup gelişebilmesi için uygun iklim ve coğrafi şartlara ihtiyacı vardır. Nitekim bol su havzalarına ve uygun yeryüzü şekillerine sahip medeniyetler kısa zamanda büyüyüp gelişmişlerdir. Bu açıdan baktığımızda, dünyanın en eski medeniyetlerini oluşturan Mezopotamya; Fırat ve Dicle'nin, Mısır ise Nil'in bir hediyesidir². Yine M.Ö II. Bin yılda Anadolu'ya hâkim olan Hititler Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirleri arasındaki bölgede yerleşmişler, M.Ö 9-6.yy. Doğu Anadolu 'da büyük bir uygarlık kuran Urartular da Van ve Urmiye Gölleri arasında ki alanlarda varlık göstermişlerdir. Bu da bize eski çağlardan günümüze yerleşmede su kaynakların önemini ve coğrafyanın ne kadar önemli bir etken olduğunu göstermektedir³.

Tarih biliminin şüphesiz üç temel unsuru vardır. Bunlar; yer (mekân), zaman ve insan. Eğer bu unsurlardan biri olmazsa tarihi anlayışımız bizi yanlış ve ilmi olmayan yollara götürür⁴.

İnsan topluluklarının zaman ve mekâna göre dağılımını saptamak, siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan onların yayılım alanlarını ortaya koymak tarihi coğrafyanın temel konuları arasındadır⁵. Bu çalışmaları yaparken temel amaç; istatistik, topografya vb. modern yöntemleri kullanarak tarihi olayları geriye dönük bir şekilde açıklamak ve günümüze doğru çıkarımlar yapabilmektir.

Coğrafi şartlar, insanların hayatlarına değişik şekillerde yansımıştır. Yaşanılan mekân, insanoğlunun maddi ve manevi dünyasını oldukça farklı yönlerde değiştirmiştir. Şöyle ki, ormanlarda yaşayan halklar ile bozkırda yaşayanlar, deniz kenarında yaşayanlar ile yüksek platolarda yaşayanların hem maddi yaşayışları hem de sosyal hayatları farklı şekillerde gelişmişlerdir.

Medeniyetlerin beşiği olan, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından çevrilen “*Anatolia*”⁶ yani Küçük Asya, bu üç kıta arasında tarih boyunca bir köprü vazifesi görmüştür. Anadolu, Akdeniz medeniyetini oluşturan Eski Batı ile güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır’ın oluşturduğu Eski Doğu medeniyetleri arasındaki kültür aracılığı görevini başarıyla yerine getirmiştir⁷. Anadolu’nun bu özelliklerinin yanı sıra bir de boğazlar vasıtasıyla Karadeniz’i Akdeniz’e bağlayan bir su yolu olma özeliği vardır⁸.

Anadolu coğrafyası, Asya’dan batıya doğru uzanan dağlık ve yüksek İran platosunun bir devamı niteliğindedir⁹. Bu dağlık ve engebeli arazinin Anadolu’ya giriş kapısı ise içinde sulak vadi ve ovaları barındıran Doğu Anadolu’dur. Bu bölge, özellikle verimli Pasin Ovası ile beraber, Erzurum-Kars platosu ve Van Gölü, havzası büyük uygarlıkların doğduğu ve geliştiği bir yer olmuştur.

Buna nazaran Anadolu’nun kuzeyden ve güneyden yüksek dağlarla çevrili olması ve buraların çok az geçitle Orta Anadolu’ya bağlanması, birçok kültürün buralara sokulmasını engellemiştir. Aksine Batı Anadolu’nun dağların denize dik olarak uzanan özelliğiyle birçok istilacı kavim, geniş vadiler yardımıyla Anadolu’nun içlerine kadar yayılabilmişlerdir¹⁰.

Yine Karadeniz’e paralel uzanan dağlar, Hititler’in buralarda yaşayan ve onları sürekli meşgul eden Gaşkalar’a¹¹ ulaşmasını ve onları kültürel yönden etki altına alabilmelerini engellemiştir. Buna bir başka örnek de güneydeki Toros sıradağlarıdır. Toros dağlarının arkasında yerleşen

Kizzuwatna krallığı da bu dağlar yüzünden Anadolu kültürünün değil Mezopotamya kültürünün etkisi altında kalmıştır¹². Bu sebeple uygarlıkların doğup gelişmesinde, yaşanan coğrafya, zaman ve onu şekillendiren insan karakteri önemli bir rol oynamıştır.

PASİN OVASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Doğu Anadolu Bölgesi; kuzeyde Karadeniz Bölgesi, güneyde; Güneydoğu Anadolu Bölgesi, batıda İç Anadolu bozkırları ve doğuda ise Kafkasya ile komşudur. Bölge, kültürler arası geçiş noktası ve bir stratejik kavşak olması dolayısıyla tarih boyunca önemini hep korumuştur. Yine bu bölge tarih öncesi dönemlerde sahip olduğu verimli şartlar dolayısıyla insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahipti.

Çayır ve ormanlık alanların bolluğu, sulak alanların varlığı, av hayvanlarının çokluğu ve kaya sığınaklarının bulunması buraların eski çağlardan günümüze kadar önemini korumasını sağlamıştır.

Aras Nehri'nin şekillendirdiği Pasin Ovası, Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bulunmaktadır. Pasin Ovası'nın batı kısmını, Deveboynu Dağları'ndan Çobandede köprüsüne kadar yaklaşık olarak 45 km. kadar olan düzlükler meydana getirir. Doğu kısmı ise Zivin ve Velibaba çaylarının Aras'a döküldüğü yere kadar devam eder¹³.

Tarih boyunca insan yerleşmelerinin konumlarıyla ilgili en belirleyici özelliklerin, su kaynakları ve verimli tarım alanlarıyla ilgili olduğu bir gerçektir. Bu nedenle insanoğlu yerleşmede, binlerce yıldır su kaynaklarını ve su kaynaklarına yakın olan yerleri tercih etmişlerdir¹⁴. Bundan dolayı herhangi bir yerin su kaynaklarının bolluğu, tarım alanlarının varlığı, ulaşım ağının kolaylığı vb. sebepler o bölgenin jeopolitik ve jeostratejik değerini arttırmaktadır. Bu sebeple Aras Nehri ve oluşturduğu kavisli vadiler bölgenin hem jeopolitik hem de jeostratejik önemini arttırmıştır.

Pasin Ovası'nın tarihinin şekillenmesinde Aras nehri çok önemli bir yere sahiptir. Aras nehri, kaynağını Bingöl dağları ve Palandöken dağlarından alır. Aras'ın Pasin düzlüğünü ikiye ayırdığı kabul edilen Köprüköy-Çobandede'de birleştiği büyük kolu, bu düzlükle aynı adı taşır ve

halk tarafından Phasis/Pasin çayı olarak anılır. Pasin Çayı ise kaynağını Kargapazarı dağları üzerindeki Yedigöller adı verilen Ziyarettepe, Kandiltepe'den almaktadır. Kargapazarı dağlarından beslenerek gelen Aras Nehri, Pasinler ovasındaki Çobandede köprüsünde Pasin/Phasis çayı ile birleşerek Horasan bölgesine ulaşır. Dil yöresinden ülke sınırları dışına çıkarak Hazar Denizi'ne dökülür¹⁵. Bununla beraber Çobandede Köprüsü esas alınarak bölgenin yukarı kısmına Pasin-i(ulya), aşağı kısma yani doğu kısmına ise Pasin-i (sufla) denmektedir.

Kırzioğlu, Pasin kelimesini Ksenophon'a (IV,VI 4,5;;VII,VIII 25) dayanarak Aras'a soldan karışan suyun adı olarak niteler¹⁶. Yine Kırzioğlu Ksenophon'a dayanarak ova halkının "Phasianlar" adını taşıdıklarını bildirmektedir. Ünlü antik yazar Strabon da "Phasianlar"ın ana kolunu, Xakartes (Sirderya-Seyhun) ırmakları aşağısındaki Tokharlar'a komşu olarak, bugünkü Kırgız elini gösterir¹⁷. Bununla birlikte Togan da Umumi Türk Tarihine Giriş I'de konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir;

*"M.Ö. 140 yıllarında Bakteryya(şimdiki Afgan ilinin kuzeyi)ya kuzeydoğu ve doğudan gelen kavimlerden **Pasianoi**=Pasianlar ile **Sakrauloi**=Sakaravullar, El Biruni'nin anlattığı gibi Türk soyundandır. Yine Biruni'nin de belirttiği gibi Pasianlar'la birlikte anılan Aslar'ın da Peçenek grubuna dâhil olduğunu ve Sakaravulların'da bir kısmı olmak üzere Türk olduğunu söyleyebiliriz."*

ifadelerini kullanmaktadır¹⁸.

Ksenophon da, M. Ö. 400 yılında Yukarı Aras boyları ve Erzurum Ovası'nda Phasianlar adlı bir boyun bulunduğunu ve bunların demircilik işiyle mahir olduklarını bildirmektedir¹⁹. Bölgenin ayrıca Urartular zamanından beri demir ve maden yatakları bakımından zengin olduğu bilinmektedir. Strabon ise, Orta Kür ile Aras Nehri arasındaki Sakaları (Sakasen) ve bunların Kür yukarısındaki kardeş boylarını da (Gogaren) olarak adlandırmıştır²⁰.

Ayrıca Konukçu da “Phasian”, “Basean” kelimesinin muhtemelen Kafkas ardındaki göçmenlerden Phasisler’in iskânı ile tarihteki yerini aldıklarını söylemektedir. Ayrıca adı geçen bilim adamı, Vanandlar, Sıraklar, Taolar, Hesperidler, Khaldiler gibi Baseanlılar’ın da, Aras boylarının ve kollarının meydana getirdiği düzlüklerde yaşadıklarını ve muhtemelen bu adı miras olarak bıraktıklarını ifade etmektedir²¹.

Yine bugünkü Gürcistan’da Poti kentinden denize dökülen bir Phasis adlı bir ırmak bulunması da Phasianlar’ın Kafkaslar’da yaşamış olabileceğine işaret etmektedir. Umar’ın da belirttiği gibi Poti kentinin tarihsel adının da Phasis olduğu, kelimenin etimolojisi hakkında bir bilgi sağlamaktadır.²²

Dede Korkut Oğuznameleri’nde ise bölge”, *yüksek yer, yukarı el, kalın-yüksek el*” biçiminde anılmıştır²³.

Dede Korkut’ta, Oğuzeli olarak açıklanan bölge, Gökçegöl, Erzincan, Kars, Erzurum ve Diyarbakır arasında kalan topraklardır. Bu Oğuzeli’nin muhtemel kuzey sınırını, Ardahan- Oltu- Horasan- Pasinler- Erzurum- Kemah hattı oluşturmaktadır. Tarihsel yerleşim dikkate alındığında bu bölgelerin Karakoyunlu-Akkoyunlu devletlerin sınırlarını teşkil ettiği görülür. Zira yabancı seyyahların Ortaçağlar’da anlatmış oldukları eserlerinde, bu bölgeden *Turcomania/Türkmeneli* diye bahsettikleri görülmektedir²⁴.

Araştırma sahamızın aşağı kısmını yani Aşağı Pasin ovasını meydana getiren Horasan ise Hur ve Asan kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Hur, güneş; Asan ise doğan, manasına gelmektedir. Böylece Horasan kelimesi “doğan güneş” anlamını kazanmaktadır²⁵. Büyük Selçuklu Devleti’ne başkentlik yapmış olan Horasan ismi Anadolu’nun fethinden sonra Türklerce bu bölgeye taşınan bir isim olmuş ve günümüze kadar gelmiştir.

Aras nehri, insanlık tarihinde her zaman önemli bir yere sahip

olmuştur. Tarihi kaynaklarda adından sıkça bahsedilmesi de bunun bir göstergesidir. Urartular, Aras nehri için; *Abiliane /4331,Argištehinele/ Er^ekua*, Romalılar Araxes, Araplar Ar-ras, Ruslar Araks ve İranlılar da Nahr-ı Aras adını kullanmışlardır²⁶.

Antik yazarlar da Aras hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Ünlü tarihçi Herodotos, Aras hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Araks Matienler’in ²⁷ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır. Burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks’ın yalnız bir ağız bir engele çarpmadan Hazar Denizi’ne dökülür”.

Strabon da yine bu ifadelerle benzeyen sözlerle Aras’ı şöyle anlatmıştır:

“...söylendiğine göre Arax Irmağı, birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia (Hazar) Denizi’nde Hirkanya Körfezi’ne dökülür...”²⁸

Kenophon ise Anabasis (M.Ö.401–400) adlı eserinde Aras Irmağı’nın kollarından Pasin Çayı’ndan geçtiklerini belirterek bölge halklarıyla ilgili olarak bilgi vermektedir²⁹.

Kamusu’l Âlâm’da ise Aras Nehri’ne yapılan köprülerin dayanamayacağı şu şekilde ifade edilir,³⁰

“Aras’ın cereyan-ı menba’asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki’i muhtelifesinde defa’atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir.17 km.lik mesafede 425m.aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsül eder.”

Antik çağlardan beri Aras nehri ve kollarının suladığı verimli Pasin

ovası, insanların yoğun olarak yaşadığı alanlar olmuştur. Bugün bile Aras'ın suladığı alanlar özellikle Aşağı Pasin ovası tarım ve hayvancılık açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Doğal yapısı itibarıyla Pasin ovası, antik çağlarda orman ve bitki örtüsü bakımından zengindi. Fakat yoğun tahribat ve bilinçsiz kesimlerle bölge bugünkü bozkır halini almıştır³¹. Bu iddiayı antik kaynakların doğruladığı gibi Erzurum yakınlarındaki Karaz,³² Pulur³³, Güzelova³⁴, ve Sos³⁵, kazıları buluntuları da bunu teyit etmiştir. Bu kazılar sırasında meşe, ardıç ve çam gibi ağaç türlerinin yanı sıra çeşitli tahıl ürünlerinin kalıntılarına da rastlanılmıştır³⁶. Antik yazarlardan Kenophon bölgeden geçerken gördüğü tahılları şu şekilde özetlemektedir.

“..Bir çok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti....”

diyerek bölgenin tarım açısından son derece verimli bir yer olduğunu ortaya koymaktadır³⁷. Günümüzde halk arasında Pasinabad olarak adlandırılan özellikle Yukarı Pasin'de buğday, arpa, şekerpancarı, ayçiçeği, patates yoğun olarak yetiştirilmektedir.

Antik çağlardan başlayarak ormanların giderek azalması ve otlak alanlarının artması yöre insanının hayatında bir takım değişiklikler meydana getirmiştir. Hayvancılık giderek önem kazanmış, mor koyun ve keçi başta olmak üzere her türlü büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygınlık kazanmıştır. Bunu arkeolojik kaynaklardan takip edebilmekteyiz³⁸.

Pasin ovası, şimdilerde olduğu gibi geçmişte de hayvancılık bakımından son derece önemli bir yer olmuştur³⁹. M.Ö.1344–1306 yılları arasında Hitit krallığının başında bulunan ünlü kral II. Murşili, Hayaşa-Azzi kralı Anniya/ş üzerine yaptığı sefer kayıtlarında; Anniya/ş'ın Hitit

krallığından gasp etmiş olduğu sığır ve koyun sürülerini geri iade etmesi istenmektedir. Urartu kralı I.Argiştı (M.Ö.786–764) zamanına ait bir kitabede ise Erzurum ve çevresini merkez edinen Diauehi/Daya(e)ni⁴⁰ krallığının Urartu'ya ödemek mecburiyetinde olduğu vergi listesinde; 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu, 1000 küçük boynuzlu sığır... ve her yıl için... boğa, 100 sığır, 500 koyun ve 300 binek atı yer almaktadır⁴¹.

Ayrıca ünlü antik yazar Kenophon da Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde bölgenin hayvancılığından ve yöre insanı için taşıdığı önemden bahsetmektedir⁴².

Pasin Ovası'nı önemli kılan sebeplerden birisi de her iki tarafının yani doğu ve batı ucunun önemli yol kavşakları içinde yer almasıdır. Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, İran-Türkiye karayolu ve Erzurum-Kars-Gümrü kara ve demiryolu yine Pasin ovasında birleşmekte ve buradan Anadolu'nun içlerine akmaktadır⁴³.

Nitekim Urartu kaynaklarında bu bölge, özellikle Aşağı Pasin Ovası "*Geçit Ülkesi*" olarak tanımlanmaktadır⁴⁴.

Pasin Ovası hakkındaki en eski bilgiler özellikle Yukarı Pasin hakkındaki bilgiler "*Hamamderesi*" olarak adlandırılan bölgede ele geçirilen iki adet alet ile başlamış ve bu aletlerin Paleolitik çağa ait olduğu saptanmıştır⁴⁵. Kökten tarafından daha sonra yapılan Paleolitik Çağ araştırmalarında herhangi bir Paleolitik yerleşmeye rastlanmamıştır.⁴⁶

Yukarı Pasin Ovası, verimli arazi yapısı, su kaynaklarının bolluğu, önemli yollar üzerinde bulunmasından dolayı M.Ö.3500'lerden itibaren önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Özellikle İlk Tunç Çağında "*Karaz Kültürü*" olarak adlandırılan kültüre ait pek çok yerleşme tespit edilmiştir⁴⁷.

Aşağı Pasin Ovası da yine coğrafi bütünlüğe bağlı olarak yaklaşık M.Ö. III. Binden itibaren yerleşme görmeye başlamıştır. Özellikle bölgede demir çağına ait birçok yerleşme tespit edilebilmiştir⁴⁸. M.Ö. III. Bin de bölgeye egemen olan Karaz Kültürü bu bölgeyi de etkisi altına almıştır⁴⁹.

M.Ö. II. Binde bölgede, Hitit çivi yazılı metinlerden öğrenildiğine göre Azzi-Hayaşa adı verilen topluluklar yaşamaktadır. Hititler, III. Tuthaliya (M.Ö.1410–1390), I.Şuppiluliuma (1385–1345), II. Murşili (M.Ö.1344–1306) zamanında ülkelerini tehdit eden Azzi-Hayaşalar'a karşı mücadele etmişlerdir⁵⁰.

M.Ö. II. binde, Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre Hayaşalar'ın çekirdek bölgesini Erzincan-Erzurum arasında kalan bölgeler oluşturmaktadır. Fakat Hayaşalılar'ın doğu sınırlarının Pasin Ovası'nın tamamına hâkim olduğu konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Bununla birlikte Erzurum-Erzincan bölgesinin Pasin ovasıyla bir coğrafi ve kültürel bütünlük oluşturduğu düşünülürse bu bölgenin de Hayaşalılar'ın hâkimiyet alanı içinde olduğu düşünülebilir⁵¹.

Pasin Ovası'nın M.Ö. II. binde hâkimleri olan Diauehi/Daya(e)ni krallığının da, Hayaşa topraklarının üzerinde kurulduğu göz önüne alındığı zaman M.Ö. XV-XIII. yy'lar arasında Hayaşalar'ın buraların hâkimi olduğu anlaşılır. Araştırma sahamız, daha sonra Urartu krallığı döneminde Urartular'ın vassalı olan Diauehi/Daya(e)ni krallığı sınırları içinde kalmıştır⁵².

Diauehi/Daya(e)ni krallığı'nın yerleşim yoğunluğunu Aras nehri havzası oluşturmaktadır⁵³.

Diauehi/Daya(e)ni krallığının topraklarının önemli bir kısmını oluşturan Pasin Ovası, tarım ve hayvancılık bakımından olduğu kadar önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmasından dolayı da büyük güçlerin hep ilgisini çekmiştir.

Urartu krallarından Menua ve I.Argiști yazıtlarında Diauehi olarak adlandırılan ülke, Asur kayıtlarındaki Daieni ile eşleştirilmiştir. Bu ülke, Fırat nehrinin doğduğu bölge ile Erzurum'un kuzeye doğru Çoruh vadisine kadar olan alanla birlikte⁵⁴ Yazılıtaş'ta da belirtildiği gibi Pasin Ovası'nı da içine alır⁵⁵.

M.Ö. I.binde bölgenin hâkimi, Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan Urartular'dır⁵⁶. Pasin Ovası, M.Ö.9.yy'ın sonlarında Urartular'ın, Kafkaslar, Çoruh vadisi ve Karadeniz'e ulaşmalarını engelleyen bir yer olmuştur. Buradaki vassal Diauehi kiralığı, Urartular'ın bu bölgelere sefer yapmasını mecbur kılmıştır⁵⁷.

Urartular, başta kral Menua olmak üzere Pasin ve Erzurum Ovası'nın bereketli, verimli topraklarını ve zengin maden yataklarını ele geçirmek için, hem de Ova'nın stratejik durumundan faydalanmak için bölgeye birkaç sefer düzenlemişlerdir. Bunu Horasan'ın 10 km. güneydoğusunda bulunan(kopyasından okunmuştur, yazıt günümüzde kayıptır) Delibaba Yazıtı'ndan⁵⁸, Pasinler Kalesi yazıtından⁵⁹ ve Horasan da bulunan Yazılıtaş⁶⁰ kitabesinden anlamak mümkündür.

Menua Pasinler'de bir kale inşa ederek Ağrı-Eleşkirt-Horasan-Pasinler-Erzurum yolunu güvenlik altına almak istemiş ve Diauehi ve Aras vadisine daha kolay ulaşmayı hedeflemiştir.⁶¹ Urartu krallarından Menua'ya ait olan ve Aşağı Pasin de Horasan yakınlarında ele geçen Yazılıtaş stelinde de Kral Menua, (810–786) Diauehi üzerine yaptığı seferinden övgüyle bahsetmektedir.

Urartu Ordusu, bu yazıttan da anlaşılacağı üzere kuzeydoğuya sefer yaparken Aras Vadisi'ni takiben Erzurum-Pasinler-Horasan-Sarıkamış-Kars yolunu takip etmiştir⁶². Bütün bu yazıtların aynı güzergâhta yer aldıkları

düşünülürse, Urartular'ın bu yolları güvence altına almak ve stratejik açıdan önem taşıyan bölgeyi, sürekli bir yerleşime tabi tutma amaçlarının olduğu rahatlıkla anlaşılır.

Aşağı Pasin Ovasında, M.Ö. 580'lerde Urartular'ın yıkılmasından sonra sırasıyla Akhamenid, Part, Roma, Bizans, Gürcü, Saltuklu, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Çobanoğulları, Celayirliler, Eretnaogulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar hüküm sürmüşlerdir.⁶³

SONUÇ

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yüksek dağlarla çevrili bir bölgede yaşamaya ve yerleşmeye son derece müsait olan Pasin Ovası, eskiçağdan itibaren çok önemli bir konum arz etmiştir. Çünkü ona hayat veren Aras ve onun kolları verimli düzlükler meydana getirmiş ve bu bereketli düzlükler insanların yaşamaları için bir tercih yeri olmuştur. Nitekim Paleolitik çağdan itibaren yerleşim gören bölge, daha sonra Eskiçağın egemen güçlerinin dikkatini çekmeyi başarmıştır.

Özellikle Urartuların bölgenin zengin maden yataklarından ve doğal kaynaklarından faydalanmak için yapmış olduğu seferler, Pasin Ovası'nın bulunmuş olduğu coğrafyanın jeostratejik değerini ortaya koymaktadır. Kanımca bölgede yapılmış olan ve ileride yapılacak olan tarihi, coğrafi ve arkeolojik araştırmalar, coğrafyanın insan yaşamına etkisini, yerleşmelerin şeklini ve dağılımını, iklim ve akarsuların beşeri coğrafyadaki değerini ve bütün bu etmenlerin insan yaşamındaki tesirini göstermesi bakımından daha fazla kaynak teşkil edeceğini düşünmekteyim.

KAYNAK VE DİPNOTLAR

¹ İPLİKÇİOĞLU, B. 1997: **Eski Batı Tarihi Giriş Kaynaklar Bibliyografyası**, Ankara: 24

² TOYNBEE, A. 1978: **Tarih Bilinci (A Study Of History)** İstanbul, 102 vdd.

³ KÜTÜKOĞLU, M. S. 1997: **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul, 11

⁴ MEMİŞ, E. 1990: **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Konya: 7

⁵ İPLİKÇİOĞLU, 1997: 24

⁶ MEMİŞ, E, 2003: **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Konya: 3

⁷ YILDIRIM, S. 2007: Okçular / **Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum. 57

⁸ RAMSAY, W.M. 1960: **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul 23; SEVİN, V.

- 2003: **Anadolu Arkeolojisi**, İstanbul: 1; KINAL, F. 1991: **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara: 1, ERZEN, A 1992: **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara: 1 vd,
- ⁹ KINAL, 1991: 2; İZBIRAK, R 1984: **Türkiye**, İstanbul: 7
- ¹⁰ ÜNSAL V., 2006: **Eskiçağda Çoruh Havzası**, Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi) 25
- ¹¹ Memiş, 2003: 4, Hititler'i sürekli rahatsız eden Kaşkalar hakkında geniş bilgi için bk. SCHULER, E, von 1965: **Die Kaşkäer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien**, Berlin.
- ¹² Memiş, 2003: 4; Anadolu'nun feodal krallıklarından biri olan Kizzuwatna krallığı için bk. GOETZE, A. 1940: **Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography**, New Haven. 1957
- ¹³ SARAÇOĞLU, H. 1956: **Doğu Anadolu**, İstanbul: 336
- ¹⁴ KOÇAK, Ö. 1993: **Eskiçağ Tarihinde Sinope**, İstanbul Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul :17 vdd.
- ¹⁵ ERİNÇ, S. 1953: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul: 13; DARKOT, B. 1977: **"Erzurum"**, *İslam Ansiklopedisi*, 1978, İstanbul, 340-357;341; ATALAY, İ. 1978: **"Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi"**, *Jeomorfoloji Dergisi-7*, 1978, Ankara, 23-34: 59.
- ¹⁶ KIRZIOĞLU, M. F. 1984: **"Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları"** *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984)*, Ankara, 75–95. ;94.
- ¹⁷ STRABON, 2000: **Antik Anadolu Coğrafyası**(XII, XIII, XIV), Arkeoloji Sanat Yay.
- ¹⁸ TOGAN, Z. V. 1981: **Umumi Türk Tarihine Giriş I**, İstanbul: 39 vd.
- ¹⁹ KSENEPHON, 1984: **Anabasis(Onbinlerin Dönüşü)**, İstanbul: IV, 18; V, 34; VI, 45-24, 27.; KIRZIOĞLU, M. F. 1992: **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara: 192 vd.
- ²⁰ STRABON, 2000: II, 1.1.14; XI, VII, 2; VIII, 4, XIV, 4-5.
- ²¹ KONUKÇU, E. 2008: **"II. Basileios'tan Romanos Diogenes'e Okomi"**, *Işın Demirkent Anısına*, Ayrı Basım, İstanbul, 235-243.:235
- ²² UMAR, B. 1993: **Türkiye'de Tarihsel Yer Adları**. İstanbul: 660
- ²³ KIRZIOĞLU, M. F. 1952: **Dede Korkut Oğuznameleri I**. İstanbul: 40; GÖKYAY, O. Ş. 2007: **Dedem Korkut'un Kitabı**, İstanbul: 753-790.
- ²⁴ KIRZIOĞLU, 1952: 40-41.
- ²⁵ ÇETİN, K. 1998: **Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), 1998, Erzurum: 240.
- ²⁶ CEYLAN, A. 2001_a: **"Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları"** *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 2001, Erzurum: 1-27.18
- ²⁷ HERODOTOS, 1983: **Herodot Tarihi**, İstanbul:/201.202.205.209.211.216,III-36,IV-11,40.; CEYLAN, A. 2008_a: Ceylan, A., **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, 2008, Erzurum:40 vd.
- ²⁸ STRABON, : XI,8,6;XI,4,2; CEYLAN 2001_a: 19 vd.

²⁹KSENEPHON, 1984; 132

³⁰SAMİ, Ş. 1889, **Kamusü'l- Âlâm**: İstanbul, 1889 (1306): 72 vd.; CEYLAN, 2008_a: 41

³¹CEYLAN, 2008_a: 38

³²KOŞAY, H.Z. -K., Turfan 1959: “**Erzurum-Karaz Kazısı Raporu**”, *Belleten XXIII/91*, 1959, Ankara, 349-413. KOŞAY, H.Z. 1984: **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara: 14–15.

³³KOŞAY, H. Z.-H. Vary, 1964: “**Pulur Kazısı**”, Ankara; 5–53. KOŞAY, H. Z. 1964: “**Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)**” *Atatürk Konferansları I*, 1964, Ankara, 91-94.

³⁴KOŞAY, 1964, 91–94; KOŞAY, H. Z. H.-Vary 1967: **Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı** 1961, 1967, Ankara 5–26.

³⁵Sos Höyük kazısına Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından başlanılmış daha sonra Erzurum Müze Müdürlüğü'nün katılımlı kazısı olarak devam etmiştir. Bk., SAGONA, A.G- H. ÖZKORUCUKLU, 1995: “**Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report**”, *AS 45*, 1995, London, 193-218.; SAGONA, A.G- H. ÖZKORUCUKLU, 1996a: “**Excavations at Sos Höyük-1994**”, *KST XVII/I*, 1996, Ankara, 129-150.; SAGONA A. - M. ERKMEN - C. SAGONA - I. THOMAS, “**Excavations at Sos Höyük, 1996**”: Second Preliminary Report” *AS 46*, 1996, 27-48.; SAGONA, A.-M. ERKMEN-C. SAGONA, “**Excavations Sos Höyük 1996**” *XIX. KST - I*, 1998, Ankara, 245-250.; SAGONA, A. G.-C, SAGONA, “**Excavations at Sos Höyük, 1998**”, *KST-XXI-I*, 2000, Ankara, 143-144; SAGONA, A. G.-C, SAGONA: “**Excavations at Sos Höyük, 1999**”, *KST- XXII/I*, 2001, Ankara, 129-131.; SAGONA, A, 2004: “**Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia**”, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney*, Edited By A. Sagona, Peeters, , 2004, 475-538.

³⁶PEHLİVAN, M. 1991_a: **Daya (e) ni /Diau (e) hi**, 1991, Erzurum: 19.

³⁷PEHLİVAN, M. 1991_a: 19 vd.

³⁸PEHLİVAN, M. 1991_a: 20 vd.

³⁹KOŞAY, H.Z. 1959: “**Erzurum-Karaz Kazısı raporu**”, *Belleten 91*, Ankara, 349-413; KOŞAY, H.Z.-H,Vary 1964:., **Pulur Kazısı**, 1964, Ankara; TOPALOĞLU, Y.: 2009: ., “**Eskiçağ'da Pasin Ovası**”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-3*, Kars, 245-266

⁴⁰PEHLİVAN, M. 1991_a: 22 vd.

⁴¹MELİKİSVİLİ, G.A., 1960: **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, 1960, Moskova.128; PEHLİVAN, M. 1991: 20; TOPALOĞLU, 2009:3

⁴²KSENEPHON, 1984, IV-V; 25

⁴³TOPALOĞLU,, 2009: 3; Detaylı bilgi için bk. D.S.İ. :1971; ÜNAL ,Ç.1994: **Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum; DOĞANAY ,H. 1988; **Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri**, Erzurum: 279–340

⁴⁴PEHLİVAN, M. 1991_a: 21; CEYLAN, A. 2002_a: “**Yazılıtaş Horasan**”, *Çağlayan*

Aras-I, Erzurum, 14-15: 14 vd.

⁴⁵ŞENYÜREK, M. 1944: “**Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not**”, *DTCFD* 2/2, 1944, Ankara, 349-352.348 vd; KÖKTEN, K. 1947: “**1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar**”, *Belleten* 11/43, 1947, Ankara, 431-472.431 vd; KOŞAY, H.Z. 1984: 12; PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 28 vd; HARMANKAYA, S. –O, TANINDI, 1996; **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1**, 1996, İstanbul; TOPALOĞLU, 2009: 3

⁴⁶KÖKTEN, K. 1943: „**Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor**”, *Belleten* VII/27, Ankara, 601-613.601 vd.

⁴⁷ PEHLİVAN, M. 1984: 1 vd.; CEYLAN, A. 2003: “**2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İleri Yüzey Araştırmaları**” *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, Ankara, 311–324; Ceylan 2005_b: 189-200

⁴⁸CEYLAN, A. 2002_a: 14

⁴⁹CEYLAN, A. 2001_d: Sarıkamış, **Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, 2001, Ankara 67 vd; TOPALOĞLU, 2009: 3 vd.

⁵⁰PEHLİVAN, 1984: 53

⁵¹CEYLAN, 2001_d: 68

⁵²PEHLİVAN, 1984: 62; BALKAYA, İ.S. 1995: **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.1 vd; CEYLAN, A. 2001_c: “**1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları**” *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, Ankara, 71-8. 69

⁵³CEYLAN, 2001_d: 68 vd.

⁵⁴DİAKONOFF, I.M.- S. M. KASHKAİ, 1981: **Geographical Names According to Urartian Textes**, , Wiesbaden, 25 vd.

⁵⁵BURNEY, C. A.- D.M.Lang, 1971: **The Peoples of the Hills**, London, 136

⁵⁶SEVİN, V. 1979: **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 105; BELLİ, O. 1982: “**Urartular**”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, 1982, İstanbul, 139-208 Belli 1985, 139 vd; ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994_a: **Urartu Tarihi**, 1994, İzmir: 62

⁵⁷PEHLİVAN, 1991_a: 33

⁵⁸SEMBASTİANS, M. V. 1910: **Ararat**, 192.; LEAHMANN, C.F. -HAUPT, 1928: **Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II**, Berlin-1928-1935, Leipzig 35-39.; MELİKİSHVİLİ, 1960: 68.; Ceylan, 2005_a: 26.

⁵⁹Lehmann-Haupt, 1928: 60,61; König 1955: 57; Melikishvili, 1960: 69; PAYNE, M. R. 2006: **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul 89.

⁶⁰KÖNİG, F.:1955-57: **Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner**, Beiheft, Graz 23.; MELİKİSHVİLİ, 1960: 36.; CEYLAN, 2002_a:14-15.; CEYLAN, A. 2005_a: “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”, *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29: 26.,

⁶¹SEVEİN, 1979: 105; BELLİ, 1982: 139 vd; ÇİLİNGİROĞLU, 1994_a: 62

⁶²DİAKONOFF-KASHKAİ, 1981: 4–14; Ayrıca Urartu yol güzergâhları hakkında

geniş bilgi için bk. Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi. BELLİ, O. 1977: **Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul

⁶³KONYALI, İ.H., 1960 : **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, 1960, İstanbul 93 vd ; TURAN, O. 1971 : Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 257 vdd.; KONUKÇU, E. 1992 : Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara. 14 vd.;TURAN, O. 1993 : Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul. 42 vd.